

KEMAH

Erzincan iline bağlı ilçe merkezi.

Fırat (Karasu) vadisinin sol kıyısında denizden 1100 m. yükseklikte yer alır. Şehrin ne zaman kurulduğu ve adının nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Bizans kaynaklarında adı Kamakha şeklinde kaydedilir; İslâm kaynaklarında Kemâh (كَمَاخ), Kemh (كَمْخ) ve Süryânîce'de Kamah şeklinde belirtilir. Osmanlı kaynaklarında ise Kemah olarak geçer.

Ortaçağ'larda önemli bir kale olarak adı geçen Kemah ve yakın çevresinin tarihi antik dönemlere kadar inmekle birlikte kale ve şehrin bu çağda mevcut olduğuna dair kesin bilgi yoktur. Askerî bir istihkâm şeklinde ortaya çıktığı ve coğrafi bakımdan uygun bir konumda bulunması sebebiyle önem kazandığı anlaşılan Kemah ve yöresi Sâsânîler'le Bizanslılar arasında birkaç defa el değiştirdi. Kemah'a yönelik ilk Arap akınları İslâmiyet'in ortaya çıkışından kısa bir süre sonra başladı. Bu akınlar sırasında önce 59'da (679), ardından 91'de (710), daha sonra 105'te (723-24) zaptedildi. Halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın emriyle 133'te (750-51) Ebü Ca'fer el-Mansûr, Bizans kuşatmasına karşı şehri tahkim etti ve buraya muhâripler yerleştirip bir üs olarak kullanıldı. Bununla beraber 754-755'te Bizans İmparatoru V. Konstantinos'un hâkimiyetinde olduğu anlaşılan şehri, Halife Ebü Ca'fer el-Mansûr tarafından görevlendirilen Abbas b. Muhammed b. Ali el-Abbâs 149'da (766) fethetti. Ardından Bizans'ın eline geçen şehir 177'de (793) tekrar müslümanlar tarafından alındıysa da Halife Emîn devrindeki iç karışıklıklar esnasında kaybedildi. Ancak Abdullah b. Tâhir burasını Me'mûn zamanında yeniden aldı (214/829). Tekrar Bizans hâkimiyetine giren şehir 231 (846) yılı civarında ele geçirildiyse de bu durum süreklilik göstermedi ve bundan sonraki dönemlerde Bizanslılar'ın idaresi altında kaldı.

Kemah yöresi XI. yüzyılın ortalarına doğru Türk akınlarına sahne oldu. Ancak şehrin Türkler'in idaresine girmesi 1071 Malazgirt zaferinin ardından gerçekleşti. Alparslan'ın kumandanlarından Mengüç Gazi Kemah ile Erzincan, Divriği ve Şarkîkarahisar (Şebinkarahisar) yöresine kısa sürede hâkim oldu ve kurduğu Mengüçkü Beyliği'ne Kemah'ı merkez yaptı. Kemah'ın beylik merkezi olmasında hem müstahkem kalesinin hem de ticaret ve

kavşak yolu üzerinde bulunmasının önemli rolü vardı. Mengüç Gazi'nin yerine geçen oğlu İshak Bey'in 1142'de vefatı üzerine Kemah'ın kısa bir süre Dânişmedliler'in eline geçtiği anlaşılmaktadır. Bu sırada ikiye ayrılan beyliğin bir kolu Erzincan'da, diğer kolu Divriği'de hüküm sürmeye başladı. Kemah beyliğin Erzincan koluna bağlandı. Beyliğin Kemah-Erzincan kolu, Kemah'ı bir süre kuşattıktan sonra ele geçiren I. Alâeddin Keykubad tarafından 625 (1228) yılında Anadolu Selçuklu Devleti topraklarına katıldı (İbnü'l-Esîr, XII, 479). Selçuklular'ın İlhanlılar'a yenildiği 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonraki yıllarda Kemah, Anadolu'yu kendi vesayetleri altına alan İlhanlılar'ın nüfuz sahası içinde kaldı. İlhanlı hâkimiyetinin zayıflamasıyla Eretnaoğulları'nın idaresine girdi. Bir ara Erzincan emîri olan Mutahharten'in eline geçti. Ardından Sivas'a hâkim olan Kadî Burhâneddin Ahmed ile Mutahharten arasındaki şiddetli mücadelelere sahne oldu (796/1394). Bu mücadeleler esnasında Kemah Valisi Hacı Hasan, Kadî Burhâneddin'e bağlılığını bildirdi ve onunla birlikte hareket etti. Bir yıl sonra Kadî Burhâneddin'in Pulur savaşında Mutahharten'e yenilmesiyle Kemah tekrar Erzincan Emirliği'ne bağlandı. Kadî Burhâneddin'in öldürülmesinden istifade ederek Sivas'ı alan ve ülkesinin sınırlarını Kemah ile Erzincan'a kadar genişleten Yıldırım Bayezid, Timur'la iyi ilişkiler içinde olan ve Timur'un Sivas'ı tahrip ettiği sırada ona rehberlik eden Mutahharten üzerine yaptığı sefer sonucunda Erzincan'la birlikte Kemah'ı da Osmanlı ülkesine kattı (803/1401); stratejik önemi dolayısıyla şehre Osmanlı muhafızları yerleştirdi. Kemah'ın Osmanlılar'ın eline geçmesi, Yıldırım Bayezid ile Timur arasındaki gerginliğin daha da artmasına sebep oldu. Timur, Yıldırım Bayezid üzerine yaptığı sefer sırasında Kemah'ı alıp tekrar Mutahharten'e verdi. Ardından Karakoyunlular'ın eline geçen Kemah, Karakoyunlular'la Akkoyunlular arasındaki mücadelelere sahne oldu ve zaman zaman el değiştirdi. Akkoyunlu şehzadeleri arasındaki çatışmalardan da oldukça etkilenen şehir, bir ara Akkoyunlu Hükümdarı Karayülük Osman Bey'in oğlu Yâkub Bey'in kontrolü altına girdi. Akkoyunlu idaresi 1473 Otlukbeli Savaşı'ndan sonra da sürdü. Akkoyunlular'ın zayıflamasıyla Kemah ve yöresinde XVI. yüzyıl başlarında Safevî idaresi kuruldu. Kemah'ın Osmanlı yönetimine girmesi Yavuz Sultan Selim döneminde oldu.

1514'te Safevîler üzerine bir sefer düzenleyen Yavuz Sultan Selim, sefer dönüşünde kışı Amasya'da geçirip müstahkem bir kalesi olan Kemah'ın fethine Bıyıklı Mehmed Paşa'yı memur etti, padişahın da bizzat gelerek katıldığı kuşatma neticesinde Kemah Osmanlı idaresine girdi (5 Rebülâhîr 921 / 19 Mayıs 1515).

Daha sonra şehirde uzun süre önemli bir olay meydana gelmedi. Kemah ve yöresi, Osmanlılar'ın İran'a karşı yaptığı seferler sırasında özellikle Rumeli gibi uzak bölgelerden bu seferlere katılan askerlerin kışı geçirdikleri kışlak mahalleri arasında yer almaktaydı. Ancak yöre XVII. yüzyıl başlarında Anadolu'yu kasıp kavuran Celâlî hareketlerinden etkilendi ve bunun sonucunda halkın bir kısmı yerlerini terketmek zorunda kaldı. XVIII. yüzyılda şehirde önemli bir hadise cereyan etmedi. XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarındaki Ermeni isyanlarının birçoğu Kemah ve yöresinde de görüldü. Bu durum I. Dünya Savaşı sırasında tekrarlandı. Bu savaş esnasında Kemah Rus işgaline uğramadıysa da hemen yakınındaki Erzurum ve Erzincan'ın işgali Kemah'ı da olumsuz etkiledi.

Kemah, tarihî süreç içinde daha çok müstahkem kalesiyle ön plana çıkan bir yerleşim yeri idi. Bu kalenin hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir. Kalenin alt zeminindeki ana kaya içine oyulmuş su kaynaklarına basamaklı tünelle ulaşılmasından dolayı Urartular zamanında yapılmış olabileceği ileri sürülür. İdrîs-i Bitlîsî, kaleyi temelinin yüksekliği ve muhkemliği bakımından eşsiz olarak niteler (*Selîm Şahnâme*, s. 224). Celâlîzâde Mustafa Çelebi de kalenin çevre vilâyetlerin kilidi ve sağlam yapılı olduğunu yazar (*Selîmnâme*, s. 390). Evliya Çelebi ise beşgen şeklinde büyük ve sağlam, süslü bir yapıya sahip bulunduğunu belirtir (*Seyahatnâme*, II, 377). Şehrin müstahkem bir kalesinin olması fizikî olarak kale ile birlikte şekillendiğini ve geliştiğini gösterir. Ancak Kemah'ın Osmanlı idaresine girdikten hemen sonraki 922 (1516) tarihli tahrirde şehirleşmenin temel birimi olan mahalle adına rastlanmaması, bu gelişmenin Osmanlı öncesinde değil Osmanlı döneminde olduğunun bir işareti sayılır. Bunun en önemli sebebi, şehrin Osmanlı idaresine girmeden önce sınır bölgesinde yer alması ve çeşitli beylik veya devletlerin nüfuz ve hâkimiyet mücadelelerine sahne olmasıdır. Kemah'ın 937'de (1530) toplam dört mahallesi vardı. Bu mahalle-

KEMAH

ler Cami, Ahî Ferec, Rumbacı ve Orta adlarıyla anılmaktaydı. Mahallelerin ilk ikisi müslümanlara, diğerleri hıristiyanlara aitti. 976 (1568) ve 1000 (1591) yıllarında mahalle sayısı üçe inmişti ve 1530'da adına rastlanan Orta mahallesi kayıtlarda yer almamaktaydı. Bu durum, muhtemelen Orta mahallesinin 1530'lardan sonra Rumbacı mahallesiyle birleşmesinden ileri gelmiştir.

Osmanlı idaresine girdikten hemen sonra 1516'da Kemah şehrinin 1600 civarında bir nüfusu vardı. Bu nüfusun yarısına yakını müslüman, geri kalanı ise hıristiyandı. Ayrıca kalede 1000 civarında yeniçeri ve azap askeri bulunuyordu. Şehrin 1530'daki nüfusu yaklaşık 3500 civarındaydı. Bunun 1900 kadarı müslüman, diğerleri hıristiyandı. Müslüman nüfus içinde 714 nefer kale muhafızı vardı. Bir kısım sivil müslüman ahali (seksen yedi hâne, doksan altı mücerred) kaledeki muhtelif hizmetleri yapması karşılığında bazı vergilerden (avârız) muaf tutulmuştu. Hıristiyan nüfus içinde kaledeki hizmetlerinden dolayı aynı tür vergilerden muaf olanlar da vardı (153 hâne, elli üç mücerred). 1568'deki nüfus yaklaşık 3000, 1591'de ise 2500 kişi idi. Bu nüfusun 1530 yılına göre az olması, şehirdeki ve kaledeki muaf nüfusun tam olarak tesbit edilememesinden ileri gelmektedir. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyıl ortalarında kale içinde 600 kadar ev ve muhafız olarak da 500 asker mevcuttu (a.g.e., II, 375, 377). Kemah muhtemelen daha sonraki dönemlerde bu nüfusunu korudu. XIX. yüzyılın ilk yarısında şehirde 430 aile yaşamakta ve bunun çok az bir kısmını gayri müslimler (otuz Ermeni aile) oluşturmaktaydı.

Kemah, daha çok askerî ve stratejik bakımdan ön plana çıkan bir kale özelliği taşıyordu. Bununla birlikte Osmanlı idaresi altında XVI. yüzyılda Trabzon, Hasankeyf ve Halep şehirleriyle ticarî ilişkileri gelişmeye başladı. Şehirde 1516 ve 1530 tarihlerinde bir boyahane, bir mum imalât-hanesi ve bir bozahane vardı. Boyahane-nin mevcudiyeti şehirde tekstil ve dokuma sanayi ürünlerinin ön planda olduğunu gösterir. Nitekim Evliya Çelebi Kemah'ta dokunan çadır bezlerinin çok meşhur olduğunu belirtir. Bundan başka 1530 yılında şehirde muhtelif gıda ve meslek dallarının faaliyeti gösterdiği 100 dükkân ve bir kervansaray mevcuttu. Şehrin Osmanlı idaresine girdikten sonra mahallelerinden birinin Ahî Ferec adıyla

anılması, buradaki esnaf zümresi üzerinde Ahilik teşkilâtının ve geleneğinin fonksiyonuyla ilgili olmalıdır. Bu gibi ekonomik faaliyetlerin yanında Kemah'a bağlı bazı köylerde tuzla bulunmaktaydı. Bu tuzlalar arasında özellikle Kömür köyünde çıkarılan tuz oldukça kaliteliydi.

Şehirde Osmanlı öncesi dönemine ait bazı tarihî eserlerin inşa edildiği dikkati çeker. Bunların başlıcasını Mengüçük Ahmed Gazi adına yapılan Melik Mengüçük Gazi Zâviyesi, Muhammediye Zâviyesi ve Cemâliye Medresesi teşkil etmekteydi. Ayrıca Ahî Ferec ve Cami mahallelerinde birer cami ve ikişer mescid bulunmaktaydı.

Osmanlı idaresine girdikten hemen sonra Kemah bir sancak merkezi haline getirildi ve beyliğine de Karayçinoğlu Ahmed Bey tayin edildi. Bu sırada Kemah sancağı Kemah vilâyeti içinde yer almaya başladı. Buradaki vilâyet tabiri Osmanlı idaresinin yeni fethettiği bir bölgedeki geçiş sürecini yansıtmakta ve "bölge" anlamına gelmekteydi. Ardından Diyarbakir beylerbeyliğine ve çok geçmeden Rum beylerbeyliğine bağlanan Kemah sancağı, 1535'te Erzurum beylerbeyliği teşkil edilince buranın sancakları arasında yer aldı. 1530'da sancak iken Kemah'ın iki kazası vardı. Bunlardan biri merkez kaza durumunda olan Kemah, diğeri ise Erzincan'dı. Bu tarihte Kemah kazasına bağlı 291 köy ve 128 mezraa vardı. XVI. yüzyıl ortalarına doğru Kemah'ın Erzurum ve Bayburt'la birlikte bir sancak teşkil ettiği ve Erzurum beylerbeyinin yetki sahası içinde yer aldığı görülmektedir. Bu yüzyılın ikinci yarısına ait sancak tevcih defterleri listelerinde sancak olarak adı geçmeyen ve bir kaza merkezi haline getirildiği anlaşılan Kemah muhtemelen bu durumunu uzun süre korudu. Tanzimat'ın ilânıyla birlikte başlayan idarî reformlar çerçevesinde Erzurum eyaletine bağlı Erzincan sancağının bir kaza merkezi olan Kemah 1867 vilâyet nizamnamesinde yine Erzincan sancağına bağlı bir kaza merkeziydi. 1914 yılında Erzincan sancağının, Cumhuriyet döneminde Erzincan vilâyetinin bir kaza merkezi oldu.

Kemah'ın nüfusu 1927'de 1590 olarak tesbit edilmişti. 1935'te 2276 olan nüfus 1950'de 1917'ye düşmüştü. Daha sonraki yıllarda yeniden 2000'i (meselâ 1960'ta 2408), hatta 3500'ü (1990'da 3593) aşan nüfus yeniden gerileyerek 2000 yılı sayımının geçici sonuçlarına göre 2839'a düştü. Nüfusun giderek azalması, daha zi-

yade iş bulmak için Erzincan ve uzak şehirlere yapılan göçlerden ileri gelmektedir. Haydarpaşa-Kars arasındaki demiryolu bağlantısı 24 Ağustos 1938 tarihinde ulaştığı Kemah'tan geçerek Erzincan'a varmaktadır. Günümüzde on mahalleden meydana gelen Kemah'ta dokuz mahalle Fırat'ın sol yakasında, bir mahalle (Girgin mahallesi) Fırat'ın sağ yakasında yer alır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 264-267; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 371-372; Yâkût, *Mu'cemû'l-büldân* (Cündî), IV, 544; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 526; V, 447; XII, 478-479; İbn Bibî, *el-Evâmîrü'l-Âlâ-iyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, 17, 365-366, 371; II, 102, 198; Ebü'l-Ferec, *Târîh*, II, 356, 400, 525, 548, 563; Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s. 437-440, 453, 485; İdris-i Bitlîsî, *Selîm Şahnâme* (nşr. Hicabi Kırılangıç), Ankara 2001, s. 222-236; 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri: 937/1530 (nşr. Ahmet Özkılıç v.dğr.), Ankara 1997, II, 784-814; Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Selîmnâme* (nşr. Ahmet Uğur - Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 390-392; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 422 vd.; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 375-379; Cuinet, I, 220-222; Nazmî Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959, I, 212-215; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1970, s. 53-55; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 55-79; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete: 1550-1560*, İstanbul 1978, s. 125-198; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, Ankara 1989, II, tür.yer.; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s. 1-14; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990, tür.yer.; Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM*, XV/1-4 (1955), s. 306; Rahmi Hüseyin Ünal, "Monuments salguğides de Kemah (Anatolie orientale)", *REI*, XXXV (1967), s. 149-172; M. Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *MES*, XVII/1 (1981), s. 94; Feridun M. Emecen - İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", *TTK Belgeler*, XIX/23 (1998), s. 77-78; Besim Darkot, "Kemah", *İA*, VI, 559-561; C. H. Imber, "Kemâkh", *EP* (İng.), IV, 870-871.

İLHAN ŞAHİN

KEMAHLI İBRÂHİM HAKKI

(1859-1924)

Mevlevî şeyhi.

Erzincan'ın Kemah ilçesinin Müşekrek (şimdi Parmakkaya) köyünde doğdu. Hayatı hakkındaki bilgilerin bir kısmı divanının sonunda (s. 82-84) yer alan hal tercümesiyle *Şemsü'l-irşâd* adlı eserinde (s.